

6-30-2019

MUSIC AS AN AESTHETIC TOOL IN THE SPIRITUAL MATURITY OF YOUNG PEOPLE

Feruza MANSURBEKOVA

Senior teacher of the department of "Vocal", Uzbekistan State Institute of Arts and Culture, uzdsmi@madaniyat.uz

Follow this and additional works at: <https://uzjournals.edu.uz/cacenas>

Recommended Citation

MANSURBEKOVA, Feruza (2019) "MUSIC AS AN AESTHETIC TOOL IN THE SPIRITUAL MATURITY OF YOUNG PEOPLE," *Culture and Arts of Central Asia*: Vol. 10 : No. 1 , Article 17.

Available at: <https://uzjournals.edu.uz/cacenas/vol10/iss1/17>

This Article is brought to you for free and open access by 2030 Uzbekistan Research Online. It has been accepted for inclusion in Culture and Arts of Central Asia by an authorized editor of 2030 Uzbekistan Research Online. For more information, please contact brownman91@mail.ru.

Феруза МАНСУРБЕКОВА
ЎЗДСМИ, “Вокал” кафедраси катта ўқитувчиси

ЁШЛАРНИНГ МАЪНАВИЙ КАМОЛОТИДА МУСИҚА ЭСТЕТИК ВОСИТА СИФАТИДА

Аннотация. Мазкур мақолада Шарқ халқларининг бетакрор санъати бўлган миллий мусиқа санъатини ўрганиш, талаба-ёшларнинг маънавий тарбиясида мусиқанинг эстетик аҳамияти ёритилган. Шарқ фалсафасининг энг муҳим масалаларидан бири комил инсон тарбияси бўлиб, мусиқага фалсафий нуқтаи назардан ёндашиш жараёнида ҳам аввало унинг инсон руҳини такомиллаштиришидаги ўрнига аҳамият берилган. Мақолада инсоннинг шахс сифатида шаклланишида мусиқа санъатининг беқиёс аҳамияти, унинг илоҳийлиги, руҳият билан боғлиқлиги Шарқ алломаларининг илмий қарашлари орқали ёритилган. Ёшларнинг маънавий камолотида мусиқанинг эстетик аҳамияти янада ошириш юзасидан услубий тавсиялар берилган.

Калим сўзлар: мусиқа, санъат, оҳанг, қўшиқ, ашула, лад, вокал, хор, темп, ритм, полифония, ансамбль, динамика, эстетик тарбия, маънавий тарбия.

Феруза МАНСУРБЕКОВА,
Старший преподаватель кафедры “Вокал” ГИИКУз

МУЗЫКА КАК ЭСТЕТИЧЕСКОЕ СРЕДСТВО В ДУХОВНОЙ ЗРЕЛОСТИ МОЛОДЁЖИ

Аннотация. В данной статье говорится об эстетическом значении национальной музыки как неповторимом искусстве восточных народов в духовном воспитании молодёжи, а именно – студентов ВУЗов. Одной из важных задач восточной философии является воспитание идеальной личности; в процессе подхода к музыке с философской точки зрения также придавалось большое значение, прежде всего, её роли в совершенствовании души человека. В статье посредством научных взглядов восточных мыслителей освещается бесценное значение музыкального искусства в формировании человека как личности. Кроме этого, приводятся методические советы по дальнейшему повышению эстетического значения музыки в духовном развитии молодежи.

Ключевые слова: музыка, искусство, мелодия, песня, ашула, лад, вокал, хор, темп, ритм, полифония, ансамбль, динамика, эстетическое воспитание, духовное воспитание.

Feruz MANSURBEKOVA,
Senior teacher of the department of “Vocal”,
Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

MUSIC AS AN AESTHETIC TOOL IN THE SPIRITUAL MATURITY OF YOUNG PEOPLE

Abstract. This article talks about the aesthetic importance of national music as the unique art of Eastern peoples in the spiritual education of young people, namely university students. One of the important tasks of Eastern philosophy is the education of an ideal person; in the process of approaching music from a philosophical point of view, great importance was also attached, above all, to its role in the perfection of the human soul. The article by means of the scientific views of Eastern thinkers highlights the invaluable importance of musical art in the formation of man as a person. In addition, methodological tips have been given to further enhance the aesthetic importance of music in the spiritual development of young people.

Keywords: music, art, melody, song, ashula, mood, vocal, chorus, tempo, rhythm, polyphony, ensemble, dynamics, aesthetic education, spiritual education.

Маънавий баркамол инсонни шакллантиришда мусиқанинг аҳамияти ҳақида гап кетганда, шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, мусиқа асарларининг инсонда гўзаллик, улуғворлик, кўтаринкилик, тушкунлик, ғамгинлик, ҳазинлик, маъюслик сингари туйғуларни уйғотувчи хусусиятлари мавжуд ва худди мана шу жиҳатлари орқали инсон маънавиятга таъсир кўрсатади.

Шарқ халқларининг бетакрор санъати бўлган миллий мусиқани ўрганиш, азалий анъаналарни тиклаш, замон руҳи билан суғорилган ижроларни шакл-

лантириш ва жаҳонда кенг тарғиб этиш, халқлар ўртасида ижодий ҳамкорлик ва маданий мулоқотни мустаҳкамлаш маданий ҳаётимизнинг долзарб вазифаларидан биридир.

Ёшларнинг иқтидорини юзага чиқариш, маънавий шакллантириш, руҳий камолотига эришувида мусиқа санъатидан тарбия воситаси сифатида фойдаланиш аҳамиятли бўлиб, бу борада юртимизда ҳам моддий ҳам маънавий шарт-шароитлар мавжуд.

Маълумки, Шарқ фалсафасининг энг муҳим масалаларидан бири комил инсон тарбияси бў-

либ келган. Бинобарин, муסיқага фалсафий нуқтаи назардан ёндашиш жараёнида ҳам аввало, унинг инсон руҳини такомиллаштиришдаги ўрнига аҳамият берилган. Инсоннинг шахс сифатида шаклланишида муסיқа санъатининг бекиёс аҳамиятини, унинг илохийлигини, руҳият билан боғлиқлигини ўтмиш алломалари доимо таъкидлаб келганлар.

Жумладан, муסיқа санъатининг шахс маънавиятига эстетик таъсири юзасидан Ғарб ва Шарқ алломаларидан: Арастуниг “Поэтика. Ахлоки Кабир” (Тошкент: Янги аср авлоди, 2012.), Абдурахмон Жомийнинг “Баҳористон” (Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979.) Абу Али ибн Синонинг “Тиб қонунлари” (Тошкент: А.Қодирий номли халқ мероси нашриёти, 1992.) ва “Ҳикматлар” (Тошкент: Ўзбекистон. 1990.), Абу Наср Форобийнинг “Китоб ал-Муסיқа ал-Кабийр” (Тошкент: Ўқитувчи. 1992.) ва “Фозил одамлар шахри” (Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2012.), Алишер Навоийнинг “Мутриб ва муғаннийлар зикрида” (Тошкент: Ўқитувчи. 1998.), Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” (Тошкент: Юлдузча, 1989.), Кайковуснинг “Қобуснома” (Форсийдан Огаҳий таржимаси, Тошкент: Мерос, 1992.), Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома” (Тошкент: Шарқ, 1997.) ҳамда Абдурауф Фитратнинг “Ўзбек классик муסיқаси ва унинг тарихи” (Тошкент: Фан, 1993.) каби асарларида муסיқанинг инсон руҳиятига куч ва мадад беришлиги қайд этилган.

Муסיқа илмининг чинакам асосчиси, буюк комусшунос олим Абу Наср ал-Форобий муסיқанинг келиб чиқишига илмий баҳо беради ва муסיқани кўп функционал “... лаззат берувчи, кўнгилочар восита, маънавий тарбия воситаси” – эканлигини таъкидлайди [4.Б.62].

Форобий ўзининг “Муסיқа ҳақида катта китоб” асарида муסיқани уч турга ажратади. Унинг фикрича, бир хил муסיқа инсонга хузур-халоват бахш этади, иккинчи хили эса эҳтиросларни кўзгаб, жўшқин қилади ва, ниҳоят, учинчи хил муסיқа борки, ўйга толдиради, фикрлашга, тафаккур қилишга мажбур этади [4.Б.63]. Шундай қилиб, Форобий муסיқанинг ривожланиш босқичларини, унинг инсон руҳига у ёки бу ҳолда таъсир қилишини, маънавий озик бериб, уни яхши ишларга руҳлантиришини, хурсандчилик ва қайғуда одамга ҳамдам бўла олишини ва, ниҳоят, муסיқа одамни катта ишларни амалга ошириш учун курашга чорлай олишини башорат қилган.

Форобий муסיқа илмини келтириб чиқарган сабаблар хусусида ёзар экан, муסיқанинг ахлоқий-тарбиявий жиҳатларига диққатни жалб этади. “Бу илм шу маънода фойдалики, –деб ёзади Форобий “Ихсо ал-улум” асарида – ўз мувозанатини йўқотган (одамлар) хулқини тартибга келтиради, мукамалликка етмаган хулқни мукамал қилади ва мувозанатда бўлган (одамлар) хулқининг мувозанатини сақлаб туради. Бу илм тананинг саломатлиги учун ҳам фойдалидир, чунки тана касал бўлса, руҳ ҳам сўлади, тана тўсиққа учраса, руҳ ҳам тўсиққа учрай-

ди. Шунинг учун овозларнинг таъсири билан руҳни соғайтириш ёрдамида тана соғайтирилади, руҳ эса ўз кучларининг тартибга солиниши ва субстанциясига мослаштирилиши орқали соғаяди” [4.Б.64].

Шарқнинг улуғ мутафаккири Ибн Сино ҳам шахс камолотини ривожлантиришда муסיқанинг тарбиявий аҳамиятини асослаб берган биринчи олимлардандир. У ўзининг муסיқий тарбияга оид қарашларида муסיқа орқали инсон руҳини шакллантириш, ривожлантириш ҳамда жисмоний машқлар билан баданни тарбиялаш билан боғлиқлиги, яъни руҳ билан биргаликда танага ҳам шифобахш таъсир кўрсатишини айтиб ўтади.

Умуман, муסיқа инсон табиатини нечоғлиқ ўзгартиргани, инсоннинг инсон билан ўзаро алоқаси ва муносабатлари нақадар боғлиқ эканлиги Ибн Синонинг “Китоб аш-шифо” рисоласининг муסיқа бўлимида баён этилади.

Ибн Сино муסיқанинг маънавий эҳтиёжлардан келиб чиққанлиги ва унинг ривожланиши инсоннинг ижодий фаолияти билан боғлиқлигини таъкидлар экан, муסיқа яралишининг энг биринчи мақсади – гўзаллик ва такомилга эришишдир, деб ҳисоблайди. Алломанинг фикрича, муסיқа ҳаётбахш, олийжаноб ахлоқий фазилатларни ривожлантиради, инсоннинг тафаккур қувватини оширади ва ахлоқини юксалтиради [3.Б.41].

Ўзбек шеърятининг даҳоси Алишер Навоий ўз насрий асарларининг бирида бу ҳақда ажойиб фикрларни билдиради: “Шодликни оширувчи хонанда, ғамни тарқатувчи созанда, буларнинг ҳар иккисига ҳиссиётли кишилар ва аҳли дардлар жон фидо қиларлар. Улар мулойим тарона билан куйлар эканлар, эшитувчиларнинг нақд ҳаёти куйга фидо бўлса не ажаб? Ахир, кўнгил хуш оҳангдан қувват, руҳ эса хуш овоздан озик олади” [6.Б.3]. Унинг “Мажолисун нафоис” ва “Маҳбуб ул-қулуб” асарларида муסיқа илми ва унинг инсон камолотида тутган ўрни, муסיқа ва гўзаллик тарбияси, ўтмиш ва ўз даврининг етук санъаткорлари – муסיқашунос, бастакор ва ҳофизу-машшоқлар ҳақида атрофлича маълумот беради.

Демак, Шарқ алломаларининг муסיқа ва инсон маънавиятига доир қарашларидан шу нарса аён бўладики, муסיқа асарлари кишиларни эстетик ва ахлоқий жиҳатдан тарбиялашда бекиёс имкониятларга эга.

Муסיқа ҳар даврнинг ижтимоий-иқтисодий ва маънавий-мафкуравий ҳаётининг муҳим ва таъсирчан воситаси бўлиб келган. Муסיқа асарлари халқнинг маънавий эҳтиёжларинингига қондириб қолмай, балки кишиларнинг мавжуд ижтимоий тузумга, жамиятга, ҳаётнинг салбий ҳодисаларига нисбатан бўлган қарашларини ҳам акс эттирган.

Масалан, XX аср бошларида Туркистондаги мустамаккачиликка қарши миллий-озодлик қайфиятларини ифодаловчи “Қарғалар”, “Минг лаънат”, “Элликбоши”, “Хон зулми”, “Поездингни жилдирган...” мисралари билан бошланадиган кўшиқлар туркуми яратилди.

Кўриниб турибдики, бир томондан, мусика инсон маънавиятига таъсир қилиб, унинг руҳиятини ўзгартиришга қодир бўлса, иккинчи томондан, халқ турмуши ва ижтимоий-иқтисодий аҳволи ҳам ўз навбатида куй, кўшиқларга янгича мазмун, янгича руҳ бағишлаган. Бу нарса мусиканинг инсон маънавиятидан четда тараққий эта олмаслигидан, халқ маънавияти эса мусикадан узоқда яшай билмаслигидан дарак беради.

Тўғри, шўролар замонида ўзбек мусикасида ва тингловчилар руҳий оламида маълум ўзгаришлар бўлиб ўтди. Бир томондан, Оврўпа мусика маданияти ижро шакллари ҳисобланган хор, оркестр, шунингдек, қатор чолғу асбоблари – скрипка, рояль, орган, гитара ва бошқалар, мусика жанрларидан симфония, сюита, опера, оратория, ария, соната ва бошқалар кириб келди. Бу ҳодиса миллий мусика меросимиз ёзма равишда тўпланишига, турли мусика мактабларининг пайдо бўлишига ва ривожланишига асос бўлди.

XIX асрнинг охири – XX бошларида Туркистон заминидаги илғор фикрли зиёлиларнинг энг йирик вакиллари билан бўлмиш Абдулла Авлоний мусика санъатининг инсон тарбиясида муҳим ўрин тутишини, айниқса, ёшларни тарбиялашда кенг имкониятларга эга эканлигини барча жадид зиёлилари каби теран илғайди ва 1916 йилдан бошлаб ўзи очган янги усулдаги мактабида мусика дарсларига ўрин беради. Шу ўринда жадид маърифатпарварларининг яна бир намоёниси – мусикашунос олим Фитратнинг мусика маданияти ва унинг маънавиятга таъсири ҳақида айтган сўзларини эслаш жоиз: “... ўз мусикамиз, ҳам Оврўпо мусикасини яхши билиб олган талабаларимиз етишкунча, Оврўпо мусика олимларининг ёрдамлари билан куйларимизни нотага олдиришда Оврўпо оҳанг усулларига эргаштирмайлик. Оврўпо оҳанг усулларидан кўз юмиб, куйларимизнинг ўз оҳангида қолишига тиришайлик. Оврўпо оҳанг усулларига эргаштириб олинган куйларнинг этнографий нуктасидан аҳамиятини йўқотганимиз каби уларнинг ўзбеклигини ҳам йўқотган бўлурмиз” [5.Б.53]. Бу сўзлар ҳозирги кунда ҳам ёшлар маънавиятини кўтариш, уларда юксак маданиятлик сифатларини шакллантириш, миллий кадриятларни тиклаш йўлида миллий санъатимиз дурдоналарини янада чуқурроқ ўрганиш борасида ўз долзарблигини заррача ҳам йўқотмаган.

Мусика, хусусан, миллий мусикамизнинг юксак намуналари ёш авлоднинг маънавий, бадий ва ахлоқий маданиятини шакллантиришга, миллий ғурур, ватанпарварлик, нафосат ва ижодкорлик тарбиясини амалга оширишга, дунёқарашини кенгайтиришга, мустақиллик ва ташаббускорликни ўстиришга хизмат қилади.

Мусика инсонга ўзининг ифода воситалари – оҳанг, лад, ритм, темп, динамика, регистр, фактура, кўповозлик, шакл, гармония ва ҳ.з. каби «бўёқлари» уйғунлигида таъсир этади. Бу ифода воситалари асарнинг кайфияти, гўзаллиги, мазмуни ва ғоясини

тингловчига етказиб беради. Аммо мусикани тушуниш, яъни, уни нафакат ҳиссий қабул қилиш, балки онг билан ҳам тушуниш, мусика нимани ифодалаётганлиги ва қандай ифодалаётганлигини ҳис этиш, мусика билан мулоқотда бўлишга эҳтиёж сезиш инсондан бадий савия, мусиқий, ҳаётий тажриба талаб этади. Шунинг учун мусикашунослар мусика тинглаш – ақлнинг кучли фаолияти ва ўзига хос ижодидир деб таъкидлайдилар.

Мусика тинглаш – мураккаб психологик жараён бўлиб, унинг асосида реал борлиқнинг образлар орқали мусиқий товушларда акс этишини эшита олиш ва ундан таъсирланиш қобилияти этади. Мусиқий асар оламига «кириб бориш», мусика кайфиятини ҳис этиш, ғоясини тушуниб етиш тингловчининг ўзига хос ижодий фаолияти туфайли рўй беради.

Идрок масалалари, хусусан, мусика воситасида уни ривожлантириш муаммолари кўплаб болалар билан иш олиб борган мусикашунослар, психологлар ва педагог олимларнинг изланишлари асосини ташкил этади.

Санъат, хусусан, мусика педагогикаси ўзининг ёрқин ифодаланган хусусияти, ўқитилишининг кўпроқ индивидуал характерга эгаллиги, ҳиссиётлар ва бадий образлар дунёсига, инсоннинг маънавий-эстетик соҳаларига қаратилганлиги билан ажралиб туради.

Мусика педагогикаси бўйича XX асрнинг 60-90 йилларда Ўзбекистонда Ҳ.Нурматов, Ф.Жўраев, Р.Қодиров, Қ.Мамиров, С.Аннамуратова, Т.Турсунов ва бошқалар томонидан яратилган илмий ишларда мусиқий таълимнинг мақсад ва вазифалари, мусиқий фаолият турлари, мусика таълимида қўлланиладиган қатор анъанавий усуллар кенг ёритилиб берилган. Мусиканинг жуда катта тарбиявий имкониятлари бўлғуси мусика ўқитувчининг жиддий касбий тайёргарлиги, ўқувчи шахсига ҳамда унинг мусиқий-ижодий қобилиятларини ривожлантиришга қаратилган доимий эътибори асосидагина юзага чиқади. Шу билан бир қаторда мусика ўқитишнинг самарасини белгиловчи муҳим омиллардан бири мусиқий методик масалаларнинг назарий жиҳатдан ишлаб чиқилганлиги ва унинг амалиёт билан боғлиқлиги даражасидир.

Ҳозирги даврда мусика таълимида замонавий мусика ўқитишнинг кенг қамровли ва чуқур илмий методик пойдеворини ишлаб чиқиш жиддий масалалардан бўлиб қолмоқда. Чунки кўп йиллар мобайнида мусика таълимида педагогиканинг умумдидактик методлари тўғридан-тўғри механик тарзда қўлланиб келинди. Аммо инсонга кучли ҳиссий таъсир кўрсатиш билан боғлиқ бўлган мусиканинг тарбиявий потенциалини юзага чиқаришда фақатгина анъанавий методлар ва умумдидактик тамойилларга таяниб иш олиб бориш замон талабига жавоб бермаяпти.

Эмоционаллик ва онглиликнинг бирлиги мусика санъати ва уни идрок этишнинг ўзига хос хусуси-

ятидан келиб чиқади. Мусикани идрок этишни ривожлантириш ундан олинган хиссий таассуротлар, унинг ифода воситаларини англашни талаб этади. Мусикий асарни тинглашдан олинган хиссий таъсирни онг билан қабул қилиш унинг мазмунини тушунишга, ўқувчиларда мусикий таъжриба тўплашга ёрдам беради. Ўқувчиларнинг фикри, кечинмалари, хиссиётларини бойитади, мусиканинг таъсирини кучайтиради. Мазкур тамойилни мусиқа ўқитишда қўллаш ўқувчиларда идрок этилган асарга баҳо бериш қобилиятини ўстиради ва шу асосда уларнинг қизиқиши, мусикий диди, эҳтиёжлари тарбияланади.

Мусиқа санъати бу – инсон маънавий оламини бойитувчи асосий восита бўлиб, бу жараён бевосита инсон тарбияси ва маънан шаклланишига эстетик таъсир кўрсатади ҳамда инсон руҳиятини поклайди, уни эзгу ишларга чорлайди.

Жамият равнақини таъминлашга хизмат қила оладиган юксак маънавиятга эга бўлган шахс тарбиясида мусиқа таълими катта салоҳиятга эга бўлган омилдир. Бу масалага мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошлаб жиддий эътибор бериб келинмоқда. Ижтимоий ҳаётимизнинг асосий масалаларидан бир ҳам маданият ва санъат соҳасига берилаётган эътибордир.

Бу борада мухтарам Президентимиз Ш.Мирзиёев – “Бизнинг ҳавас қилса арзийдиган буюк тарихимиз бор. Ҳавас қилса арзийдиган улуг аждодларимиз бор. Ҳавас қилса арзийдиган бекиёс бойликларимиз бор. Ва мен ишонаман, насиб этса, ҳавас қилса арзийдиган буюк келажакимиз, буюк адабиётимиз ва санъатимиз ҳам албатта бўлади” – деб таъкидлаган фикрлари билан ҳар доим давлатнинг асосий эътибори маданият ва санъат соҳасига қаратилиши, бу соҳада кўплаб ютуқларга эришишимиз, мусиканинг эстетик аҳамиятини янада тараққий эттиришимизга даъват этади [1].

Ёшларнинг маънавий камолатида мусикадан фойдаланиш ва унинг эстетик таъсирини кучайтириш юзасидан қуйидаги тавсиялар берилди:

Биринчидан, мусиқа таълимида “Устоз-шоғирд” тизимини янада такомиллаштириш;

Иккинчидан, мусиқа таълимида миллийлик ва замонавийлик интеграцияси масалаларини тўғри йўналтириш;

Учинчидан, яратилаётган мусиқа асарларида шахсий манфаатлардан воз кечилиб миллий манфаатларни кучайтириш, ватанпарварлик туйғуларини кенг тарғиб этиш;

Тўртинчидан, мусиқа таълимида замонавий таълим методлари, техника воситаларидан самарали ва мантқан фойдаланиш;

Бешинчидан, ўрганилаётган асарни бир ёқлама эмас, яъни мусиқа матнини ўрганиш билан кифояланмасдан, балки асарнинг келиб чиқиш тарихи, муаллифнинг ижодий фаолияти, асар кимлар томонидан қандай ижодий услубларда ижро этилганлиги, асарнинг ижтимоий-маънавий ва эстетик аҳамиятини ҳам таҳлил қилиш;

Олтинчидан, мусикасининг специфик хусусиятлари, қонуниятлари, ривожланиш этапларини ўргатиш, сингдириш ва етказишда педагогнинг касбий компетентлиги ва креативлиги, ўз устида ишлаши, билимлар доирасини кенгайтириши, ўқувчиларнинг психологик-физиологик хусусиятларини чуқур билиш;

Еттинчидан, дарсдан ташқари таълимни, яъни, мустақил таълимни кучайтириш, ёшларнинг ўз устида ишлашини кучли назоратга олиш ва таҳлил қилиш лозим.

Хулоса сифатида шуни қайд этиш лозимки, педагогнинг мусиқа асарини ўргатиш орқали ўқувчиларда мусикий маданиятни, мусикий дид ва эҳтиёжни, мусикий идрокни, мусикий онгни, мусикий саҳна маданиятини, Ватанга садоқатни, халқига, миллатига фидокор, замонавий фикр юрита оладиган, ўз кадр-қимматини англайдиган, иродаси бақувват, иймони бутун, ҳаётда аниқ мақсадга эга бўлган инсонларни камол топтириши ижтимоий ва касбий ҳаётимизнинг энг маъсулиятли вазифаларидан биридир.

Адабиётлар рўйхати:

1. Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир // Ўзбекистон ижодкор зиёлилари вакиллари билан учрашувдаги маърузаси. Халқ сўзи. 2017 йил 4 август.
2. Дилмуродова Т. Мумтоз мусиканинг тарбиявий-эстетик моҳияти // Соғлом авлод учун. –1999. –№ 2.– Б.41.
3. Назаров А. Форобий ва Ибн Сино мусикий ритмика хусусида. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995. – 131 б.
4. Фитрат. Ўзбек классик мусикаси ва унинг тарихи. – Тошкент Ўқитувчи, 1933. – 288 б.
5. Хўжаева М. Умумтаълим мактабларида мусиқа ўқитиш методикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 2008. – 186 б.
6. Habra, Sami-Alexander. 2008. Furtwa'ngler conducts Beethoven's ninth symphony in 1942, 1951 and 1954. Socie'te' Wilhelm Furtwa'ngler. <http://www.furtwangler.net/beethoven/lvb9-1en.html>.
7. Rudolf M.O. Reading Wilhelm Furtwa'ngler Jurisprudentially: urtwa'ngler's Music Making in the Light of Legal Philosophy // Int J Semiot Law (2018) 31:349–387. <https://doi.org/10.1007/s11196-018-9548-y>. - Pp. 350.